

Ewelina Awramik
Prawa człowieka starszego w Unii Europejskiej

Wprowadzenie

Proces starzenia się, z początku zjawisko analizowane wyłącznie z punktu widzenia nauki biologii – dziś, jako proces demograficzny skłania do zmiany sposobu postrzegania roli i wartości osoby starszej w społeczeństwie, a w związku z tym determinuje rozwój nowych obszarów wiedzy; stanowi nowe wyzwanie dla społeczności międzynarodowej oraz jest tematem jej debat. Zjawisko to dopiero w XX wieku na skutek znacznego wzrostu liczebności grupy osób starszych, świadomości na temat godności osoby ludzkiej oraz rozwoju ochrony praw człowieka, skupiło uwagę międzynarodowych aktorów wokół problemów wieku starszego. Według wskaźników demograficznych odsetek osób starszych w wieku po 65 roku życia w krajach rozwiniętych stanowi 15%, przy czym według prognoz, przed nadejściem roku 2030 odsetek ten wzrośnie do 25-30%, a średnia wieku Europejczyków wynosić będzie ponad 52 lata, gdzie wiek średni, który dziś pojmujemy w przedziale 40-64 lata, ulegnie wydłużeniu o około 9 lat. Z uwagi na fakt, że przyrost naturalny wciąż utrzymuje tendencję spadkową, wzrost udziału odsetka osób starszych w społeczeństwie jest nieunikniony. Warto tu wspomnieć, że trudno jest wyznaczyć sztywną granicę wieku osoby starszej. Granica między osobą starszą a osobą w średnim wieku jest niewyraźna i systematycznie ulega stopniowemu przesunięciu. Niegdyś osoba starsza utożsamiana była z osobą, która osiągnęła wiek 30 lat, dziś zaś granica ta sięga wieku 65 lat. Postęp cywilizacji, rozwój medycyny, świadomości względem prowadzenia zdrowego trybu życia powoduje, że żyjemy coraz dłużej i nie chcemy rezygnować (w miarę możliwości) z udziału w życiu społecznym.

Zjawisko to wymusza więc zmianę podejścia do roli, praw i potrzeb osób starszych. Osoby starsze, z uwagi na ich cechy biologiczne (ograniczenia percepcyjne i motoryczne, jakie idą w parze z procesem starzenia się) należą do kategorii osób wymagających zapewnienia im szczególnej ochrony ich praw, tak aby mogły one bez żadnej dyskryminacji w pełni z nich korzystać. Przez wieki starość

postrzegana była przez pryzmat tradycji kulturowych poszczególnych grup społecznych. Normą było istnienie domów zamieszkiwanych przez wielopokoleniowe rodziny, dlatego wycofanie się z dotychczas pełnionych ról społecznych nie było tak bardzo dotkliwie, jak jest obecnie, gdyż starość inicjowała wcielanie się w nowe role (seniora rodziny - „mądrej głowy”, opiekuna młodszych). Niegdyś naturalną kolejną rzeczą było to, że rodzina w pewnym momencie przejmowała opiekę nad osobą starszą i troszczyła się o jej byt materialny.¹ Dziś, na skutek zmiany modelu rodziny, gdzie każde pokolenie żyje osobno, osiągnięcie wieku emerytalnego często oznacza skazanie na samotność i ubóstwo, zaś konieczność samodzielnego odnajdywania się w szybkim świecie młodych ludzi, świecie technologii i złożoności prawnych przy braku sprawności fizycznej i intelektualnej naraża osobę starszą na niezrozumienie, postrzeganie przez pryzmat stereotypów oraz niechęć ze strony reszty społeczeństwa, a w konsekwencji dyskryminację. Zjawisko to, jako pierwszy nazwał mianem *ageism'u* i opisał w latach 60-tych ubiegłego wieku - Robert Neil Butler – amerykański psychiatra i gerontolog. Tematyka starzejących się społeczeństw, praw i potrzeb osób starszych, dyskryminacji ze względu na wiek, a także wyzwań stojących przed władzami poszczególnych państw była przedmiotem zaawansowanych badań dotychczas głównie zagranicznych ekspertów. Prawa osób starszych (prawa człowieka) potwierdzone są w uniwersalnych i regionalnych standardach ochrony praw człowieka, a na straży ich ochrony stoi zakaz dyskryminacji ze względu na wiek. Organizacja Narodów Zjednoczonych koordynuje prace zmierzające ku przyjęciu przez społeczność międzynarodową Konwencji o ochronie praw osób starszych na wzór przyjętej już Konwencji o ochronie praw osób niepełnosprawnych. W Polsce przedmiotową tematykę szeroko opisuje profesor Barbara Mikołajczyk – czołowa znawczyni tematu, autorka wielu publikacji w tej dziedzinie, w tym kompleksowej publikacji pt. *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych* (Wydawnictwo Wolters Kluwer 2012). Jednakże w niniejszym opracowaniu zamierzam skupić się – wykorzystując metodę dogmatyczno-prawną - na analizie przyjętych przez Unię Europejską standardów w zakresie ochrony praw człowieka odnoszących się w szczególności do praw osób starszych, tj. na przykładzie wybranych dokumentów

¹ G. Michałowska, *Ochrona praw człowieka w Radzie Europy i w Unii Europejskiej*, 2007, s. 208.

prawa pierwotnego oraz wtórnego Unii Europejskiej (UE), a także wybranego orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) mających za przedmiot ochronę praw tej grupy osób oraz zakaz dyskryminacji ze względu na wiek. Nadto postaram się ocenić w jakim kierunku obecna polityka Unii Europejskiej zmierza w przedmiocie ochrony praw osób starszych, przy czym tezą niniejszego opracowania jest stwierdzenie, że w przypadku polityki wobec osób starszych skalą, w której najlepiej można rozwiązywać ich problemy, rozpoznać potrzeby i zapewnić ich zaspokojenie, jest skala lokalna. Mając na uwadze wieloaspektowość przedmiotowej tematyki, niniejsze opracowanie będzie jedynie wstępem do obszerniejszych analiz.

Unia Europejska wobec praw osób starszych

Koncepcja praw człowieka zakłada, że każdej istocie ludzkiej, bez względu na jakiegokolwiek cechy, przysługują pewne prawa, które wynikają z przyrodzonej godności ludzkiej, a nie z jakiegokolwiek aktu nadania jakiegokolwiek władzy czy innego człowieka. Prawa te mają charakter powszechny, przyrodzony, niezbywalny, nienaruszalny, naturalny i niepodzielny, dlatego zmiana roli społecznej w związku z osiągnięciem wieku starszego nie powinna w żaden sposób ograniczać możliwości korzystania z tych praw na równi z innymi ludźmi. Niestety z uwagi na ograniczenia percepcyjne i fizyczne jakie stwarza wiek starszy, korzystanie w pełni z przysługujących praw staje się ograniczone i spotyka się z dyskryminacją, a przecież m.in., wywodząca się z prawodawstwa Rady Europy, Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności podpisana w Rzymie 04 listopada 1950 roku, do której przystąpiła również Unia Europejska, jej artykuł 14 stanowi, że *korzystanie z praw i wolności wymienionych w konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów jak płeć, rasa, kolor, skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.*² Konwencja nie wskazuje wprost przesłanki wieku,

² Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności podpisana w Rzymie 04.11.1950 r., (Dz.U.z 1993 r, nr 61, poz. 284 z późn. zm.).

jednak otwarte sformułowanie „*bądź z jakichkolwiek innych przyczyn*” mieści w sobie również tę przesłankę.

Unia Europejska w ramach swych kompetencji w dziedzinie ochrony praw człowieka zajmuje się stanowieniem antydyskryminacyjnego prawa, które wywiera rzeczywisty wpływ na politykę oraz prawodawstwo poszczególnych państw członkowskich. Zakaz dyskryminacji ze względu na wiek został ustanowiony zarówno w przepisach prawa pierwotnego, jak i w przepisach praw wtórnych Unii Europejskiej. Wśród aktów prawa pierwotnego wymienimy:

Po pierwsze Kartę Praw Podstawowych, która w art. 21 zakazuje wszelkiej dyskryminacji w szczególności m.in. ze względu na wiek (zarówno ten młody jak i starszy); w artykule 25 wskazuje, że *Unia uznaje i szanuje prawo osób w podeszłym wieku do godnego i niezależnego życia oraz do uczestniczenia w życiu społecznym i kulturalnym*, zaś w art. 34 podkreśla, że *Unia Europejska uznaje i szanuje prawo do świadczeń z zabezpieczenia społecznego oraz do usług społecznych, zapewniających ochronę w takich przypadkach, jak m.in. podeszły wiek oraz w przypadku utraty zatrudnienia, zgodnie z zasadami ustanowionymi w prawie Unii oraz ustawodawstwach i praktykach krajowych*. Nadto każdy (...) *ma prawo do świadczeń z zabezpieczenia społecznego i przywilejów socjalnych zgodnie z prawem Unii oraz ustawodawstwami i praktykami krajowymi*. W celu zwalczania wykluczenia społecznego i ubóstwa, *Unia uznaje i szanuje prawo do pomocy społecznej i mieszkaniowej dla zapewnienia, zgodnie z zasadami ustanowionymi w prawie Unii oraz ustawodawstwach i praktykach krajowych, godnej egzystencji wszystkim osobom pozbawionym wystarczających środków*.³ Warto jednak podkreślić, że Karta dopuszcza, przy zachowaniu zasady proporcjonalności, pewne ograniczenia w zakresie korzystania z praw i wolności, przy czym ograniczenia te muszą być przewidziane ustawą, szanować istotę tych praw i wolności oraz mogą być wprowadzone jedynie wtedy, gdy są konieczne i rzeczywiście odpowiadają celom interesu ogólnego uznawanym przez Unię lub potrzebom ochrony praw i wolności innych osób.

Po drugie Traktat o Unii Europejskiej podkreślając, że Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości,

³ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz. Urz. C 83/389 z 30.03.2010.

państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, stanowi w art. 2, że wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn oraz, że zadaniem Unii jest zwalczanie wykluczenia społecznego i dyskryminacji oraz wspieranie sprawiedliwości społecznej i ochrony socjalnej, równości kobiet i mężczyzn, solidarności między pokoleniami i ochrony praw dziecka.⁴

Po trzecie Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, który stanowi już na wstępie, że przy określaniu i realizacji swoich polityk i działań Unia dąży do zwalczania wszelkiej dyskryminacji m.in. ze względu na wiek (art. 10), przy czym bez uszczerbku dla innych postanowień Traktatów i w granicach kompetencji, które Traktaty powierzają Unii, Rada, stanowiąc jednomyślnie zgodnie ze specjalną procedurą ustawodawczą i po uzyskaniu zgody Parlamentu Europejskiego, może podjąć środki niezbędne w celu zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu m.in. na wiek (art. 19 ust. 1.).⁵

Obok wyżej wymienionych aktów prawa pierwotnego należy również wskazać na ogólne zasady prawa, które w zasadniczej części zostały wypracowane przez orzecznictwo TSUE. Na początku chciałabym zwrócić uwagę na zasady stanowiące podstawę ochrony praw jednostek w tym zakresie w ramach funkcjonowania Unii Europejskiej, a są nimi, w związku z analizowanym tematem, zasada równości oraz prawo do niedyskryminacji, które to determinują stanowisko Trybunału wyrażane w jego poszczególnych orzeczeniach. Wyżej wymieniona Karta praw podstawowych, uznaje w swej treści równość wszystkich wobec prawa, a także zakazuje wszelkiej dyskryminacji. Ponadto gwarancje równości i zakaz dyskryminacji zawarte są w ww. Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności i stanowią tym samym część prawa UE jako zasady ogólne prawa. Zakaz dyskryminacji jest jedną z fundamentalnych zasad *acquis* wraz z ukształtowanymi sposobami jego wykładni oraz stosowania, w tym także politykami wspólnotowymi, orzecznictwem, zwyczajem, a także wartościami UE. Jednak czym w istocie jest dyskryminacja? Dyskryminacja to nierzadko występująca forma

⁴ Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), Dz.Urz. UE C 326/13 z 26.10.2012.

⁵ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), Dz.Urz. UE C 83 z 30.03.2010.

wykluczenia społecznego, której objawem jest mniej przychylne traktowanie danej osoby niż innej w porównywalnej sytuacji ze względu na jakąś cechę, np. wiek⁶, przy czym dyskryminacja może dotyczyć kilku cech jednocześnie i wówczas mówimy o dyskryminacji wielokrotnej. Z perspektywy prawa zasada niedyskryminacji idzie w parze z prawną równością różnych podmiotów w ramach jednego systemu prawnego, przy czym samo prawo może dokonywać rozróżnień za pośrednictwem *lex specialis*, odnoszących się tylko do niektórych grup i klas osób. Tego rodzaju dywersyfikacja jest w prawie dopuszczalna, jeśli można ją uznać za odpowiednio uzasadnioną. Dyskryminacja może przybrać formę bezpośrednią lub pośrednią. W definiowaniu dyskryminacji pośredniej nie małą rolę odegrał TSUE, który pojęcie to rozciągnął na zachowania pracodawców np. w zakresie zakreślania granicy wiekowej w ofercie pracy. Dyskryminacja ze względu na wiek powoduje jednak wiele trudności interpretacyjnych – wiek jest bowiem pojęciem stopniowalnym, stąd trudno uchwycić różnice i uzasadnić odmienne traktowanie.

Orzecznictwo TSUE, wskazujące na konkretnych przykładach sposób właściwej interpretacji ww. aktów, kompiluje omówione wcześniej unormowania i pozwala zakwalifikować zasadę równości jako jedną z fundamentalnych zasad prawa wspólnotowego, której celem jest likwidacja takich sytuacji, w których działania urzędów mogłyby w sposób dyskryminujący dokonywać rozróżnień pomiędzy pewnymi grupami społecznymi lub zawodowymi. Rozwój zasady równości i zasady niedyskryminacji w Unii Europejskiej mógł dokonać się głównie dzięki aktywnej roli TSUE, przy czym punktem wyjścia było przyjęcie, że zasada równości zakazuje różnego traktowania w sytuacjach podobnych, a także takiego samego traktowania w różnych sytuacjach, chyba że jest to obiektywnie uzasadnione. Trybunał w wyroku w sprawie Mangold⁷ przyjął, że zasada niedyskryminacji ze względu na wiek jest zasadą ogólną prawa UE. Sprawa Mangold dotyczyła przepisów niemieckiej ustawy o pracy w niepełnym wymiarze czasu i umowach o pracę na czas określony umożliwiających zawieranie bez ograniczeń umów na czas określony z pracownikami powyżej 52 roku życia. Na

⁶ Dyskryminacja ze względu na wiek może dotyczyć zarówno wieku młodego jak i starszego, jednak dla potrzeb niniejszego opracowania omawiamy jedynie dyskryminację ze względu na wiek starszy.

⁷ C-144/04, Werner Mangold przeciwko Rudiger Helm, wyrok z dnia 22.11.2005r (www.curia.europa.eu).

podstawie przepisów dyrektywy 2000/78/WE Trybunał uznał, że określenie granicy wieku samo w sobie, niezależnie od wszystkich innych okoliczności związanych ze strukturą danego rynku pracy i sytuacji osobistej zainteresowanego pracownika, nie jest obiektywnie konieczne dla zrealizowania celu w postaci integracji zawodowej bezrobotnych starszych pracowników. Trybunał stwierdził, że ogólna zasada niedyskryminacji ze względu na wiek obowiązuje także w relacjach horyzontalnych, a na sądzie krajowym spoczywa obowiązek zagwarantowania ochrony prawnej wynikającej z prawa wspólnotowego oraz zapewnienia jej pełnej skuteczności poprzez niestosowanie jakichkolwiek przepisów prawa krajowego, które mogą być z nim sprzeczne.

Również w przypadku wyroku w sprawie Einhard Prigge, Michael Fromm i Volker Lambach przeciwko Deutsche Lufthansa AG⁸ Trybunał uznał traktowanie pilotów Lufthansy za dyskryminacyjne i nieproporcjonalne. Stwierdził on bowiem, że prawo do wykonywania zawodu pilota może być z chwilą osiągnięcia 60. roku życia ograniczone, jednak całkowity zakaz wykracza poza to, co jest konieczne w celu zapewnienia bezpieczeństwa lotów. Nadto zauważył, że jedynie w niewielkiej liczbie przypadków tego rodzaju odmienne traktowanie może być uzasadnione, przy czym tego rodzaju dywersyfikacje w traktowaniu zawsze muszą być obiektywne, racjonalne właściwe, konieczne, a ponadto muszą być rozsądne w świetle realizowanego celu⁹. Odmienne traktowanie ze względu na wiek dopuszcza w prawie krajowym dyrektywa 2000/78/WE w sytuacji, gdy jest ono uzasadnione zgodnym z prawem celem, w szczególności z zakresu polityki zatrudnienia, rynku pracy lub kształcenia zawodowego, a środki realizacji tego celu są właściwe i konieczne.¹⁰

I tak polityka antydyskryminacyjna Unii Europejskiej jest istotnym elementem strategii europejskiej w wielu dziedzinach jej działalności – dotychczas antydyskryminacyjne działania Unii skierowane były w kierunku imigracji, readaptacji

⁸ C-447/09, Reinhard Prigge, Michael Fromm i Volker Lambach przeciwko Deutsche Lufthansa AG, wyrok z dnia 13.09.2011r. (www.curia.europa.eu).

⁹ B. Mikołajczyk, *Wiek emerytalny w sprawach przed Trybunałem Sprawiedliwości UE*, w: Problemy współczesnego prawa międzynarodowego, europejskiego i porównawczego, vol. X, A.D. MMXII.

¹⁰ Dyrektywa Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 roku ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.Urz. UE L 303 z 02.12.2000r.).

specjalnej, integracji i zatrudnienia, stąd też tak wiele antydyskryminacyjnych aktów prawa wtórnego związanych z zatrudnieniem. Jednak wraz ze wzrostem świadomości na temat problemów związanych ze zjawiskiem starzejących się społeczeństw oraz konieczności podjęcia szczególnych środków na rzecz poszanowania i ochrony praw osób starszych, w ostatnich latach obserwujemy wzrost liczby dokumentów prawa wtórnego zarówno o charakterze wiążącym, jak i niewiążącym ukierunkowanych na zagwarantowanie (również poprzez dyskryminację pozytywną; wyrównywanie szans) możliwości korzystania z praw przez seniorów na równi z innymi osobami oraz zwalczanie dyskryminacji ze względu na wiek starszy, czego przykładem są: Decyzja parlamentu Europejskiego i Rady nr 940/2011/UE z dnia 09 marca 2011 roku w sprawie Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (2012) (Dz.Urz. UE L 246 z 23.09.2011r.), Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 883/2004 z dnia 29 kwietnia 2004 roku w sprawie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego (Dz.U. L 200 z 07.6.2004), program „Europejskiego partnerstwa innowacyjnego na rzecz aktywnego i zdrowego starzenia się” zainicjowany przez Komisję Europejską, strategia Europa 2020 na rzecz wzrostu gospodarczego i zatrudnienia (starzenie się ludności zaliczono do podstawowych wyzwań, przed jakim stają państwa członkowskie UE), Biała księga: Plan na rzecz adekwatnych, bezpiecznych i stabilnych emerytur przygotowana przez Komisję Europejską. Znaczny wzrost liczby dokumentów, programów i organizacji mających za przedmiot ochronę praw osób starszych świadczy o rosnącej świadomości względem tego zjawiska (problemu), co jest oczywiście pozytywnym objawem, jednak na obecnym etapie kolejnym krokiem na ścieżce rozwoju podejścia do tematu starzejących się społeczeństw i konsekwencji stąd wynikających, powinno być przeniesienie centrum działań na rzecz osób starszych na grunt lokalny, ponieważ działania podejmowane na gruncie lokalnym mają największe znaczenie dla poprawy sytuacji osób starszych, nie zaś międzynarodowe deklaracje i programy, o których seniorzy słyszą jedynie w mediach, nie widząc rezultatów w praktyce.

Podsumowanie

Wzrastający odsetek osób starszych w wieku poprodukcyjnym jest faktem i stanowi jedno z istotnych ekonomicznych i społecznych wyzwań współczesnego

świata. Problemy jakie wiążą się z tym zjawiskiem dostrzeżono już u schyłku XX wieku, jednakże nie jest możliwym by proces ten odwrócić w krótkiej perspektywie czasu. Wymaga on długofalowej polityki ukierunkowanej jednocześnie na bieżący stan rzeczy, tj. zapewnienie poszanowania praw osób starszych bez jakiegokolwiek dyskryminacji na równi z innymi oraz wcielenie w życie nowego modelu gospodarki, gdzie system ukierunkowany byłby na produkcję i dystrybucję dóbr i usług dla osób starszych, a także polityki prorodzinnej, aby sprzyjać wzrostowi odsetka dzietności. Prawa człowieka, a więc i osób starszych, są zagwarantowane i ochronione bez jakiegokolwiek dyskryminacji przez międzynarodowe i regionalne standardy praw człowieka, jednakże, aby seniorzy mogli odczuć ich realny wymiar, ich realizacja/ochrona musi odbywać się na szczeblu lokalnym – najbliższym seniorowi. Z uwagi na szczególną potrzebę ochrony praw osób starszych należy podjąć wszelkie możliwe środki, które umożliwiają seniorom korzystanie z tych praw na równi z innymi osobami, dlatego polityka ukierunkowana na zjawisko starzenia się społeczeństwa powinna posiadać wieloaspektowy wymiar, tj. identyfikować problemy i potrzeby osób starszych, edukować społeczeństwo na tematy związane ze starością tworząc otwarte i niedyskryminujące społeczeństwo oraz integrować seniorów ze społecznością lokalną umożliwiając im samodzielne zaspokajanie potrzeb, tak aby ich prawa nie pozostawały jedynie martwą literą.

Bibliografia

Artykuły i opracowania naukowe

1. A. Rytel-Warzocho, „Dyskryminacja pozytywna” jako przejaw urzeczywistniania zasady sprawiedliwości społecznej, w: Gdańskie Studia Prawnicze, t. XXXV, 2016.
2. B. Szczupał, K. Chatzipentidis, W poszukiwaniu drogi do emancypacji – godność osoby starszej i ageizm w świetle koncepcji praw człowieka oraz w perspektywie rozwoju współczesnego społeczeństwa, w: Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej, nr 12/2016.
3. Czapulis-Rutkowska Z., Polityka społeczna Unii Europejskiej wobec osób starszych, w: Acta Universitatis Lodzensis Folia Oeconomica 291, 2013.
4. Klumczuk, Modele A. „srebrnej gospodarki” w Unii Europejskiej w ujęciu porównawczym. Próba wprowadzenia do dyskusji, w: Problemy Zarządzania, vol. 14, nr 2 (59), t. 1.
5. Maliszewska-Nienartowicz J., Dyskryminacja pośrednia w prawie Unii Europejskiej, 2012.
6. Maliszewska-Nienartowicz J., Dyskryminacja ze względu na religię, wiek, lub orientację seksualną. Dyrektywa 2000/78 i orzecznictwo TS UE. Komentarz, 2013.
7. Maliszewska-Nienartowicz J., Dyskryminacja ze względu na wiek w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości (przegląd wybranych rozstrzygnięć z lat 2014–2016), w: Europejski Przegląd Sądowy 2017.
8. Markiewicz E., Skawina I., Polityczna orientacja państw w zakresie społeczeństw starzejących się, w: Gerontologia Polska 2015, t. 1.
9. Mering T., Strategia Unii Europejskiej wobec starzenia się ludności, w: Problemy polityki społecznej. Studia i dyskusje, 2012, t. 18.
10. Michałowska G., Ochrona praw człowieka w Radzie Europy i w Unii Europejskiej, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne 2007.
11. Mikołajczyk B., Międzynarodowa ochrona praw osób starszych, 2012.

12. Mikołajczyk B., Wiek emerytalny w sprawach przed Trybunałem Sprawiedliwości UE, w: Problemy współczesnego prawa międzynarodowego, europejskiego i porównawczego, vol. X, A.D. MMXII.

Akty normatywne

1. C-144/04, Werner Mangold przeciwko Rudiger Helm, wyrok z dnia 22.11.2005r. (www.curia.europa.eu).
2. C-447/09, Reinhard Prigge, Michael Fromm i Volker Lambach przeciwko Deutsche Lufthansa AG, wyrok z dnia 13.09.2011r. (www.curia.europa.eu).
3. Dyrektywa Rady 200/78/WE z dnia 27 listopada 2000 roku ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.Urz. UE L 303 z 02.12.2000r.).
4. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. C 83/389 z 30.03.2010).
5. Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności podpisana w Rzymie 04.11.1950 r., (Dz.U.z 1993 r, nr 61, poz. 284 z późn. zm.).
6. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) (Dz.Urz. UE C 83 z 30.03.2010).
7. Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) (Dz.Urz. UE C 326/13 z 26.10.2012).